

«ТІ, ХТО НИЩАТЬ ЗЕМЛЮ»: ЕКОБОГОСЛОВСЬКИЙ ПОГЛЯД НА РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКУ ВІЙНУ

Анотація. Російсько-українська війна має численні руйнівні наслідки, зокрема, екологічні. Хоча основні мотиви війни далеко не обмежуються екологічними, страждання людей неможливо відділити від страждання тварин та знищення довкілля. Відтак, мета цього есе - розглянути історичні передумови та екологічні наслідки війни, а також дати їм богословську оцінку. З погляду екобогослов'я, війна є екологічним гріхом, оскільки вона руйнує Боже творіння; християнська надія на перемогу над гріхом є також надією для творіння, що страждає, на його відновлення.

Ключові слова: екобогослов'я, Російсько-українська війна, вплив на довкілля, екологічний гріх.

Title: "Those Who Destroy the Earth": Ecotheological Perspective on the Russia-Ukraine war.

Annotation. The Russia-Ukraine war has numerous devastating consequences, including ecological ones. Although the main motives of the war are not limited to the environment, suffering of human beings cannot be disconnected from the suffering of animals and destruction of the environment. Thus, the goal of this essay is to address the historical background and ecological effects of the war, and to evaluate them theologically. From the ecotheological perspective, the war is an ecological sin since it destroys God's creation; the Christian hope on the victory over sin also brings hope to the suffering creation on its renewal.

Key words: ecotheology, the Russia-Ukraine war, environmental impact of war, ecological sin.

Малов Олександр Андрійович, магістр менеджменту, керівник Українського центру лідерства Hodos Institute. <https://orcid.org/0000-0003-1055-2258> (Київ, Україна).

«І розлютувалися народи – та прийшов Твій гнів, і настав час прийняти суд мертвим ... і знищити тих, хто нищить землю»
(Об. 11:18)^[1]

Вступ

◆ Одним з основних принципів екогерменевтики – екологічного прочитання біблійних текстів – є принцип *взаємопов'язаності*, відповідно до якого «Земля є спільнотою взаємопов'язаних живих істот, які залежать один від одного в питаннях життя та виживання^[2]». Повномасштабне вторгнення РФ в Україну стало болючим підтвердженням того, про що десятиліттями пишуть екобогослови: ми живемо у світі, де люди, тварини, птахи, дерева, ріки та ґрунт об'єднані в боротьбі та стражданні. Якщо раніше більшість українців думали про війну виключно в категоріях суспільства, політики, глобальної економіки та конфліктуючих ідеологій, то безпосередній досвід війни відкрив нову перспективу – екологічну.

Виявилось, що від ракетних обстрілів, вибухів та вуличних боїв страждають не лише військові та цивільне населення, а й Боже творіння. Майже одразу після початку бойових дій та евакуації людей з небезпечних місць, волонтери стали допомагати покинутим тваринам, українські та міжнародні ЗМІ – публікувати історії про українців, що рятують тварин, ризикуючи власним життям, а міжнародна спільнота – обговорювати руйнівні наслідки російсько-української війни для європейського довкілля. Відтак, взаємопов'язаність як герменевтичний принцип підходить не тільки для інтерпретації біблійних текстів, а й пояснення сучасних подій у світі.

Богослов'я після Бучі має бути публічним, тобто відповідати на актуальні проблеми українського суспільства, а оскільки екологічні проблеми під час війни лише загострилися, богословська думка також має стати екологічною. Це есе – перша спроба осмислити російсько-українсько війну з перспективи екобогослов'я^[3]. Ми конструємо екологічний наратив війни, що складається з трьох частин або вимірів – історичного, довкілцевого, богословського, – і тим самим демонструємо, як війна Росії проти України безпосередньо пов'язана з екологічними питаннями.

Структурно це есе складається з чотирьох частин. В першій частині окреслено історичний контекст російсько-української війни з погляду екології; особливу увагу приділено темі незалежності та її зв'язку з екологічною проблематикою. У другій частині наведено приклади руйнівних

[1] Тут і далі цитати з Біблії подані за перекладом Р. Турконяка (УТТ).

[2] The Earth Bible Project [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.sbl-site.org/publications/article.aspx?ArticleId=291>

[3] Див. визначення екобогослов'я в Малов, Александр. “Краткое введение в экобогословие” в *EcoHodos: экобогословие, миссия, лидерство*, под. ред. Александр Негров и Александр Малов. Wheaton: Hodos Institute, 2021. С. 77-104.

наслідків війни для довкілля, відомі станом на зараз^[4]. У третій частині проаналізовано богословську концепцію екологічного гріха, зокрема, у зв'язку з війною. В завершальній частині запропоновано перспективи розвитку екобогослов'я та еколідерства після Бучі.

ЕКОЛОГІЧНИЙ ВИМІР НЕЗАЛЕЖНОСТІ: ІСТОРИЧНА ПЕРСПЕКТИВА

◆ Російсько-українська війна є війною за незалежність, а незалежність пов'язана з питанням володіння землею: кому належить земля; хто має право розпоряджатись її ресурсами? Цей зв'язок простежується в Конституції України. *Стаття 1:* «Україна є суверенна і незалежна ... держава». *Стаття 13:* «Земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України ... є об'єктами права власності Українського народу». Таким чином, незалежність нерозривно зв'язана з правом та привілеєм людей мудро розпоряджатись землею.

Тривалий і травматичний досвід перебування України під російською/радянською владою продемонстрував, що українська земля не представляє для імперії іншої цінності, окрім економічної. Екстенсивний характер радянської економіки, надмірна концентрація виробничих потужностей на території України, нехтування питаннями екології і впливу промислової діяльності на довкілля, – все це призвело до серйозних екологічних проблем, оскільки імперія не дбає про колонії; вона їх експлуатує та виснажує. Розуміння цього стало потужним каталізатором українського національного руху наприкінці 80-х – на початку 90-х років. Втрата Україною незалежності призвела б до того, що українська земля перетворилася б на сировинний додаток Росії, а про довкілля ніхто б не турбувався.

Протягом останніх чотирьох десятиліть – після Чорнобильської катастрофи 1986 року – боротьба за незалежність та розвиток екологічної свідомості були тісно пов'язані в Україні. Оскільки Україна знаходилась у складі Радянського Союзу – модифікації Російської Імперії, – не могло бути мови про політичну незалежність і самоврядування, що виражалось в управлінні Чорнобильською атомною електростанцією (ЧАЕС). Рішення стосовно діяльності електростанції та складу науково-технічного персоналу приймалися в Москві; переважна більшість працівників станції були росіянами, і це фактично обмежувало політичну, економічну та наукову самостійність українців. Натомість політичні амбіції помножені на безвідповідальність і некомпетентність радянських лідерів призвели до ядерного аварії 26 квітня 1986 року. Вибух був еквівалентним вибуху п'ятисот ядерних бомб «Малюк», що була скинута на Хіросіму. Лише в Україні від радіації безпосередньо постраждало близько 3 мільйонів людей. Більш

^[4] Серпень 2022 року.

ніж 50,000 км² української землі були заражені радіацією. Катастрофічні екологічні наслідки аварії стали каталізатором політичної активності серед українців. Як зазначає історик Сергій Плохій, «Чорнобильська катастрофа розбудила Україну, піднявши фундаментальні питання про стосунки між центром та республіками, компартією та народом і допомігши почати перше громадське обговорення в суспільстві, що боролася за те, щоб повернути собі голос після десятиліть брежнєвського застою»^[5].

Наступного року після аварії на ЧАЕС була створена перша українська екологічна громадська організація «Зелений світ». До організації входили українські письменники, вчені, професори, журналісти та студенти. Вони були стурбовані планами радянського уряду побудувати ще декілька атомних електростанцій на території України. В програмі «Зеленого світу» вперше проголошувався суверенітет України над її природними ресурсами^[6] та відкритість екологічної інформації для усіх громадян, що згодом буде відображено в тексті Конституції України (див. *Стаття 13* та *Стаття 50* відповідно).

13 листопада 1988 року в Києві пройшов масовий мітинг, присвячений екологічним проблемам. Ключовими організаторами цього мітингу були організації «Зелений світ», «Спадщина», «Ноосфера» і «Громада». Мотиви і вимоги демонстрантів були одночасно екологічними та політичними. Наприклад, виступаючий від Української гельсінської спілки О. Шевченко «зачитав звернення, що містило вимоги стосовно проведення всенародного референдуму, в ході якого “український народ має заявити свою волю до життя”, закликав усіх присутніх підписатися під зверненням до Президії Верховної Ради СРСР з вимогою припинити обговорення законопроекту про вибори до Верховної Ради СРСР, так як його вимоги “обмежують права усіх союзних республік і націй”»^[7].

Те, як демонстранти, українські інтелектуали та дисиденти розуміли Чорнобильську катастрофу, влучно артикулювала літературознавиця та перекладачка Михайлина Коцюбинська: «Нас спіткало горе, від якого ми не скоро оговтаємось. Нація під загрозою виродження, фізичного знищення. Горе, що нас спіткало, – це ганьба на увесь світ. Ганьба перш за все тим недалекоглядним керівникам, які віддавали накази про будівництво

^[5] Плохій, Сергій. *Брама Європи: Історія України від скіфських воєн до незалежності*. Х.: Клуб Сімейного Дозвілля, 2015. С. 400.

^[6] Екологія і безпека [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/ekologiya-i-bezpeka>; Програма УЕА «Зелений світ» [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.zelenysvit.org.ua/?page=projects_view&npage=1&id=5

^[7] Роль Української Гельсінської спілки в розвитку екологічного руху в Україні [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/dopovidi/konferenciya-ugs/rol-ukrayinskoyi-gelsinskoyi-spilky-v-rozvytku-ekologichnogo-ruhu-v-ukrayini>

АЕС в густонаселених районах саме в Україні, яка має в своєму розпорядженні надзвичайно багаті землі»^[8]. З огляду на поширені в той настрій, зрозуміло, чому екологічний рух в Україні майже одразу формувався як політичний рух, підтвердженням чому є реєстрація Партії Зелених України (ПЗУ) у травні 1991 року. З такими ж настроями українське суспільство вступило в новий період – незалежності. Згадуючи день, коли Україна проголосила незалежність, журналістка Радіо Свобода Ірина Халупа говорить:

«Люди, які керували Україною протягом тих десятиліть, мали перш за все свої меркантильні фінансові інтереси, а не інтереси держави ... Вони не дбали про екологію, вони не дбали про людей». Тому, слідує з відповіді Халупи, проголошення незалежності було відповіддю в тому числі на екологічні проблеми в Україні, що виникли внаслідок безвідповідального правління радянського політичного керівництва.

Згадані зв'язки між екологічними та політичними мотивами незалежності не означають, що протягом тридцяти років після розпаду Радянського Союзу українці зробили суттєвий прогрес в турботі про довкілля та формуванні нової екологічної свідомості. Держава потерпала від корупції, олігархії та російського впливу на українську політику, що не могло не позначитись на розвитку екологічного/природоохоронного руху в Україні. Наприклад, Партія зелених, попри добрий старт і значну підтримку виборців в 1990-х роках (ПЗУ здобула 5,43% голосів на парламентських виборах 1998 року), почала стрімко втрачати підтримку та довіру українців (2014 року лише 0,24% виборців підтримали ПЗУ на парламентських виборах). Причина криється в тому, що «екологічна тематика [в Україні – О.М.] на довгі роки стала зброєю в руках популістів, нечистих на руку псевдогромадських активістів та політиканів»^[9].

Однак прагнення активної частини українського суспільства подолати корупцію та протидіяти російському політичному впливу в повній мірі проявилось під час Революції Гідності. Хоча екологічна тематика не була центральною для учасників протестів, Революція все ж мала екологічний вимір. *По-перше*, Угода про асоціацію України з ЄС, підписання якої зірвав В.Ф. Янукович, тим самим спровокувавши Євромайдан у листопаді 2013 року, містила цілий розділ, що стосувався навколишнього середовища^[10]. *По-друге*, соціологічне дослідження цінностей учасників Євромайдану виявило наявність цінності піклування про оточення, що, зокрема, вклю-

[8] Цит. за: Плохий, Сергей. *Чернобыль: история ядерной катастрофы*. М.: Новое издательство, 2021. С. 280.

[9] Буткевич, Богдан. Зелені політтехнології [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://tyzhden.ua/Society/175477>

[10] Див Глава 6 “Навколишнє середовище” в *Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом* [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_01#Text

чає в себе піклування про навколишнє середовище^[11]. *По-третє*, конституційно закріплений курс на євроінтеграцію – один із здобутків Революції Гідності – став рушієм для низки реформ у сфері охорони довкілля (наприклад, ухвалення закону “Про моніторинг, звітність та верифікацію парникових газів” та інші)^[12].

Однак Революція Гідності не призвела до суттєвих змін в екологічній сфері – не в останню чергу через анексію Криму, окупацію частин Донецької та Луганської областей та початок військової агресії з боку РФ, які зробили екологічні питання менш пріоритетними. Або, за висловом Юваля Ноя Харарі, «Якщо нація стикається і зовнішнім вторгненням, ... хто матиме час на те, щоб непокоїтися про ... забруднені річки?»^[13].

Разом з цим, російська військова агресія протягом останніх восьми років допомогла українцям краще зрозуміти свої фундаментальні та об’єднуючі цінності. Як зазначає український соціолог Михайло Винницький, єдина річ, що не викликає питань та суперечок всередині українського суспільства – це мапа України. Він пише: «Територію на мапі вважали священною. Це було місце народження та життя ... Вона була життєдайною ... Гасло «Земля Добра», здається, об’єднало усіх українців, і хоча його значення здавалось іноземцям банальним, саме ця концепція і уособлювала Україну для її громадян, об’єднала їх для її захисту»^[14]. Це створює екологічний вимір для інтерпретації повномасштабного вторгнення РФ в Україну, що почалось 24 лютого 2022 р.

ЕКОЛОГІЧНИЙ ВИМІР ВІЙНИ: ВПЛИВ НА ДОВКІЛЛЯ

◆ «Довкілля є мовчазною жертвою конфліктів» – справедливо стверджує Даг Вейр, дослідник та директор Обсерваторії конфліктів та навколишнього середовища^[15]. По зрозумілим причинам, під час збройних конфліктів та воєн меншу уваги приділяють питанням навколишнього середовища, оскільки людські втрати та питання виживання населення мають беззаперечний пріоритет. Тим не менш, руйнівні наслідки вій-

[11] Шестаковський, Олексій. Радикалізовані європейці: цінності Євромайдану в порівнянні з європейськими. Інфографіка [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.pravda.com.ua/articles/2014/01/14/7009459/>.

[12] Тягнирядно, Людмила. Вісім років змін. Лідери громадських організацій про досягнення та провали України після Революції гідності. Частина перша [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://cs.detector.media/community/texts/184660/2021-11-21-visim-rokiv-zmin-lidery-gromadskykh-organizatsiy-pro-dosyagnennya-ta-provaly-ukrainy-pislya-revoluytsii-gidnosti-chastyna-persha/>.

[13] Харарі, Ювал Ной. *21 урок для 21 століття*. К.: ВООКСНЕФ, 2022. С. 31.

[14] Винницький, Михайло. *Український Майдан, російська війна. Хроніка та аналіз Революції Гідності*. Львів: Видавництво Старого Лева, 2021. С.340-341.

[15] The environment, the silent victim of the Russian invasion in Ukraine [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.infobae.com/en/2022/04/10/the-environment-the-silent-victim-of-the-russian-invasion-in-ukraine/>

ськових дій для довкілля неможливо ігнорувати, тому що (1) це стосується загальнолюдської відповідальності захищати природу і (2) від цього залежить сталий розвиток України та світу в цілому.

Наразі російсько-українська війна обмежена географічно – бойові дії ведуться переважно на території України. Однак необхідно пам'ятати, що «будь-який воєнний конфлікт не має локального характеру, коли йдеться про довкілля. Екосистеми не можна розділити умовними кордонами, просто намалювавши їх на карті. Якщо руйнується природна рівновага в одній геолокації, це обов'язково відчужує інша^[16]». Тому війна в Україні впливає не тільки на українське навколишнє середовище, а й на європейські (і не тільки) екосистеми. Нижче розглянемо основні екологічні наслідки широкомасштабного вторгнення Росії в Україну.

Забруднення повітря. Ракетні та артилерійські обстріли армією РФ спричиняють загорання лісів, що призводить до забруднення повітря шкідливими елементами. Від детонації снарядів в атмосферу потрапляють чадний газ, бурий газ, діоксид азоту, формальдегід тощо, які також забруднюють повітря. Внаслідок чисельних обстрілів нафтобаз та промислових підприємств, що використовують шкідливі хімічні речовини, десятки тисяч тон цих речовин вивільняється в атмосферу. Як зазначає міністр захисту довкілля та природних ресурсів України Руслан Стрілець, «забруднене повітря не має кордонів. Викиди в атмосферне повітря, що були спричинені воєнною агресією РФ на території України, переносяться, осідають та мають вплив на території інших держав, іноді на відстані в тисячі кілометрів»^[17].

Втрата біорізноманіття. Через війну в Україні аномально збільшилась смертність дельфінів у Чорному морі. Лише на узбережжі Туреччини навесні нарахували вісімдесят мертвих дельфінів. Турецька фундація дослідження морських проблем коментує це так: «Одна з причин [смертності серед дельфінів – О.М.], що спадає на думку, — акустична травма. Ми не маємо доказів того, який вплив низькочастотні сонари мають на Чорне море, бо ніколи не бачили такого скупчення кораблів і такого зростання шуму протягом тривалого часу^[18]». Крім цього, війна порушує спокій диких тварин та птахів (в тому числі рідкісних) – вони гинуть або намагаються втекти з місця бойових дій. Це, зокрема, пов'язано з тим, що РФ веде бойові дії на заповідних територіях міжнародного та європейського значення (під загрозою перебувають 20% площі заповідних територій України).

^[16] Стрілець, Роман. Бомба сповільненої дії: чому світ не може ігнорувати екологічні наслідки війни в Україні [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://lifepravda.com.ua/columns/2022/06/22/249216/>

^[17] Там само.

^[18] Через війну в Україні могла зрости смертність дельфінів у Чорному морі [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://suspilne.media/237941-cerez-vijnu-v-ukraini-mogla-zrosti-smertnist-delfiniv-u-cornomu-mori/>

Забруднення водних ресурсів. 14 березня російська армія обстріляла очисні споруди в Запоріжжі, через що неочищена вода з декількох районів міста почала надходити в Дніпро – четверту за довжиною річку в Європі. Також бойові дії РФ впливають на морське середовище (зокрема, Чорного моря) через маневрування суден, запуски ракет з підводних човнів, викидання у море відпрацьованого палива, потоплені судна, збиті ракети та інше, що призводить до забруднення токсичними речовинами^[19]. Окрім цього, були пошкоджені очисні споруди КП «Северодонецькводоканал», КП «Лисичанськводоканал», КП «Рубіжанське ВУВКГ», КП «Попаснянський водоканал», КП «Облводоканал», що також призводить до забруднення водних ресурсів^[20].

Важка ситуація спостерігається в Азовському морі, де зафіксовано аномальний мор риби, що може бути наслідком хвороби – епідемії – у воді. За словами радника міського голови Маріуполя Петра Андрющенко, «Епідемія вже не просто загроза, а реальність, море на сьогодні одне з небагатьох місць гігієни для маріупольців, тому загроза перестала бути лише попередженням».

Епідемія в Азовському морі, ймовірно, викликана бомбардуваннями металургійного комбінату «Азовсталь». Завод містить технічні споруди, де зберігаються десятки тисяч тон розчину сірководня, «витік цієї рідини може повністю вбити флору та фауну Азовського моря, зазначили в Маріупольській міській раді ... Після цього небезпечні речовини можуть потрапити до Чорного та Середземного морів»^[21].

Загрози ядерній та радіаційній безпеці. Дії російської армії по відношенню до ядерних об'єктів в Україні є проявом ядерного тероризму та становлять загрозу не лише для мешканців України, а й усього світу. За словами заступника глави МЗС України Миколи Точицького, «уперше в історії цивільні ядерні об'єкти були перетворені на військові об'єкти й плацдарми російської армії – на порушення положень Договору про нерозповсюдження ядерної зброї щодо мирного використання атомної енергії»^[22].

^[19] Забруднення та стрес для тварин: як на стан Чорного моря впливає агресія РФ [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://suspilne.media/248393-zabrudnenna-ta-stres-dla-tvarin-ak-na-stan-cornogo-mora-vplivae-agresia-rf/>

^[20] Ключові наслідки для довкілля від російської агресії в Україні 24 лютого – 31 березня 2022 року [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://mepr.gov.ua/news/39097.html>

^[21] «Небезпечні хімікати, мертва риба». Війна Росії проти України «вбиває» Чорне та Азовське моря [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-viyna-rosiya-ukrayina-vbyvaye-more/31883252.html>

^[22] «Ядерний тероризм РФ». Україна в ООН закликала закрити небо над нашими атомними станціями [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://texty.org.ua/fragments/107385/yadernyj-teroryzm-rf-ukrayina-v-oon-zaklykala-zakryty-nebo-nad-nashymy-atomnymy-stanciyamy/>

Внаслідок бойових дій були пошкоджені ядерні установки (розграбування та знищення чорнобильської радіологічної лабораторії), існує загроза ядерної та радіаційної небезпеки. Протягом березня 2022 року, коли російські військові окупували Чорнобильську зону відчуження, у ній було виявлено понад 30 лісових пожеж загальною площею понад 10 287 га. Пізніше РФ перейшла до відкритого ядерного шантажу: захоплення та мінування території ЗАЕС, обстріли її території, зберігання снарядів в цехах станції, прями погрози підривом^[23].

Шкода заповідникам та екосистемам, що охороняються. За даними Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України на 31 березня 2022 року, російські військові використовували понад третину територій заповідних зон для проведення бойових дій. Через російську агресію постраждали десятки природно-біосферних заповідників і національних природних парків.

Бойові дії ведуться на території 900 об'єктів природно-заповідного фонду площею 1,24 млн га. «Під загрозою знищення знаходяться близько 200 територій Смарагдової мережі площею 2,9 млн га. Під загрозою знищення знаходяться близько 200 територій Смарагдової мережі площею 2,9 млн га»^[24]. Значна кількість лісів на території України знаходиться під контролем окупантів; крім того, в них є велика кількість нерозірваних снарядів та протипіхотних мін, що створює загрозу не тільки для людей, а й для тварин, що мешкають у цих лісах.

Хімічне забруднення ґрунтів. Використання російськими військовими заборонених фосфорних бомб (зокрема, під час обстрілів Попасної, Рубіжного, Мар'янки та Київщини) призводить до масштабного хімічного забруднення ґрунтів. Також шкодить ґрунтам розлив палива та інших хімічних речовин від знищеної військової техніки. Випущені по Україні ракети та російське озброєння, знищене Збройними Силами України, призводить до накопичення канцерогенного сміття. Серйозну загрозу становить також замінування лісів та полів. Руслан Стрілець вважає, що «розриви мін призводять до забруднення ґрунтів важкими металами – свинцем, стронцієм, титаном, кадмієм, нікелем. Це робить ґрунт небезпечним, а в деяких випадках – непридатним для подальшого сільськогосподарського використання. Також вибухи призводять до виникнення лісових пожеж^[25]».

^[23] Ситуація на ЗАЕС: Україна закликає світ відреагувати на «ядерний тероризм» Росії [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-zaes-ukraina-iadernyi-teroryzm-rosii/31979053.html>

^[24] Ключові наслідки для довкілля від російської агресії в Україні 24 лютого – 31 березня 2022 року [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://mep.gov.ua/news/39097.html>

^[25] Стрілець, Роман. Бомба сповільненої дії: чому світ не може ігнорувати екологічні наслідки війни в Україні [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://life.pravda.com.ua/columns/2022/06/22/249216/>

Отже, характер бойових дій, які веде РФ на території України, грубо порушує норми міжнародного права, зокрема, Женевську конвенцію. Відповідно до Додаткового протоколу до Женевських конвенцій, «Забороною застосовувати методи або засоби ведення воєнних дій, які мають на меті завдати або, як можна очікувати, завдадуть широкої, довгочасної і серйозної шкоди природному середовищу ... При веденні воєнних дій має бути виявлена турбота про захист природного середовища від широкої, довгочасної і серйозної шкоди. Такий захист включає заборону використання методів або засобів ведення війни, що мають на меті завдати або, як можна очікувати, завдадуть такої шкоди природному середовищу й тим самим завдадуть шкоди здоров'ю або виживанню населення»^[26]. Очевидно, російська армія не виконує жодні з перерахованих вимог до ведення бойових дій.

БОГОСЛОВСЬКИЙ ВИМІР ВІЙНИ: ЕКОЛОГІЧНИЙ ГРІХ

◆ Беручи до уваги руйнівний вплив воєнних дій на довкілля, потрібно розглядати війну, окрім іншого, як екологічний гріх. Можливі різні підходи до інтерпретації гріху в світлі екологічних проблем.

Перший підхід – через моральний закон, засуджуючий будь-який вчинок, що завдає шкоду Божому творінню. Цей підхід зустрічається в працях католицьких, православних і протестантських авторів. Синтезуючи вчення Івана Павла II про соціальний гріх та екологічну відповідальність християн, Орест Апостолук формулює наступне визначення екологічного гріха: «це порушення: (1) п'ятої заповіді «Не вбий», адже, знищуючи довкілля, ми вбиваємо також свою душу; (2) сьомої заповіді «Не кради», бо в ми нищимо навколишнє середовище, яке є не нашою, а спільною власністю; (3) другої заповіді любові, адже соціальний вимір цього гріха безпосереднім чином впливає також на наших ближніх»^[27]. Синод Єпископів щодо Панамазонського регіону визначає екологічний гріх як «вчинок або бездіяльність проти Бога, ближнього, спільноти та довкілля. Це гріх проти майбутніх поколінь, і він звершується у вчинках та звичках, які призводять до забруднення і руйнування гармонії довкілля. Це проступки проти принципів взаємопов'язаності, вони руйнують мережу спільноти творін та порушують чесноту справедливості»^[28].

^[26] Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text

^[27] Апостолук, Орест. *Шляхи подолання екологічного гріха у працях Івана Павла II*. Львів, 2022. [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://er.ucu.edu.ua/bitstream/handle/1/3021/Apostoliuk_mag.pdf

^[28] Pope Francis Weighs Adding 'Ecological Sin' to Church Teachings [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.wsj.com/articles/pope-francis-weighs-adding-ecological-sin-to-church-teachings-11573839966>

Цінний внесок в розвиток та поширення концепції екологічного гріха зробив Вселенський патріарх Варфоломій I. У статті для *TIME* 2015 року він писав про необхідність «розширення нашої вузької та індивідуалістичної концепції гріху^[29]». Це розширення поняття гріху в бік більш екологічного та колективного простежується у працях та виступах Патріарха протягом останніх тридцяти років. Під час промови 1997 року Варфоломій сказав:

«Люди, які руйнують біорізноманіття Божого створіння; люди, які порушують цілісність Землі, спричиняючи зміни її клімату, позбавляючи землю її природних лісів або знищуючи її болота; люди, які забруднюють води Землі, її землі, повітря, рослинний та тваринний світ, – грішать. ... Вчинити злочин проти природи – це гріх проти нас самих і гріх проти Господа»^[30].

Методистський богослов Джеймс Неш визначає екологічний гріх як «відмову діяти згідно з Божим образом, як відповідальні представники, які цінують та полюбляють безліч взаємопов'язаних створінь в їхніх екосистемах, що цінує та полюбляє Творець. Це несправедливість, егоцентрична схильність людей порушати Божий завіт справедливості, жадаючи більше, ніж нам належить (як індивідам, колективам, націям та виду) і, таким чином, позбавляючи інших індивідів, колективи, нації та види того, що належить їм. Це порушення зв'язків з Богом та нашими товаришами по творінню. Це діяти так, ніби ми є власниками творіння з абсолютними правами на нього^[31]».

В жодній із наведених цитат екологічний гріх не розглядається в контексті війни, але вони легко піддаються інтерпретації через призму війни. Порушуючи заповіді «не вбий», «не кради», «не жадай» по відношенню до інших людей, військовий злочинець також порушує їх по відношенню до довкілля – вбиваючи біорізноманіття та екосистеми землі, викрадаючи природні багатства та збіжжя, жадаючи землі, що належать іншому народу. Тероризуючи цивільне населення та підриваючи дієздатність органів влади, ворожа держава унеможливорює процеси турботи про довкілля та опіки за тваринами, що часто призводить до смерті рідкісних видів та забруднення заповідних зон. Порушуючи принципи справедливої війни, країна-агресор стає винною в порушенні заповідей стосовно Божого творіння (пор. Як. 2:10).

^[29] Exclusive: Patriarch Bartholomew on Pope Francis' Climate Encyclical [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://time.com/3926076/pope-francis-encyclical-patriarch-bartholomew/>

^[30] Цит за. Енцикліка “*Laudato Si*” Святейшого Отця Франциска про турботу за наш спільний дім. Київ–Івано-Франківськ–Дрогобич: Коло, 2019. С.10 [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://www.vatican.va/content/dam/francesco/pdf/encyclicals/documents/papa-francesco_20150524_encyclica-laudato-si_uk.pdf

^[31] Nash, James A. *Loving Nature: Ecological Integrity and Christian Responsibility*. Nashville: Abingdon Press, 1991. P.119.

Другий підхід – через філософське поняття «відчуження» (estrangement), яке передбачає, що «людина відчужена від основ свого буття, від інших істот та від самого себе^[32]». Не будучи біблійним поняттям, воно все ж присутнє в історіях та темах, що стосуються жалюгідного положення людини після гріхопадіння, таких як ворожість між людьми та природою (Бут. 3:17-18), ворожість між братами та братовбивство (Бут. 4), відчуженість народів через змішання мов (Бут. 11) тощо^[33]. Відтак, вчинок є гріховним не стільки як невідповідність до закону, скільки як вираження відчуженості людини від Бога, людей та самої себе^[34]. Схоже бачення гріха зустрічається в посланнях Павла, для якого гріхом є «все, що не від віри» (Рим. 14:23), тобто зроблене не в єдності з Богом через Ісуса Христа. Уявлення про гріх як відчуження є характерним також для православного богослов'я. Наприклад, Володимир Лоський писав: «Безкінечна відстань між тварним та нетварним, природній поділ між людиною та Богом, який, тим не менш, має бути подолані обоженням, стає для людини нездоланною безоднею після його самовизначення в новому, граничному з небуттям, стані – стані гріха та смерті»^[35].

Розуміння гріха як відчуження створює концептуальну рамку для інтерпретації екологічних проблем, зокрема, під час війни. Відчуженість від Бога породжує відчуженість людини від самої себе, що є причиною гордості, озлобленості, жадібності та заздрості. Це, у свою чергу, призводить до відчуженості від інших людей, що стає причиною конфліктів між людьми, групами та народами і досягає вищої точки у вбивстві (війні). Нарешті, відчуженість від себе та інших людей знаходить вираження у відчуженості від сотвореного світу, творіння. Схожа динаміка простежується в біблійній історії про Каїна та Авеля: відчуженість від Бога, гріх (Бут. 4:7) – відчуженість від себе, образа, заздрість (Бут. 4:5) – відчуженість від брата, вбивство (Бут. 4:8) – відчуженість від землі (Бут. 4:12).

В популярному викладі ця ідея представлена в романі «Хижа» Вільяма Пола Янга: «Ви, люди, такі незначні у власних очах. Ви взагалі не бачите свого місця посеред Творіння. Обравши *шлях спустошливої незалежності* [курсив наш – О.М.], ви не усвідомлюєте, що тягнете Творіння разом із собою ... Люди утискають природу, а потім, коли вона здригається, вивергаючи свій подих, ображаються й замахуються кулаками на Бога»^[36].

Зв'язок між персональним/колективним гріхом, війною та стражданням землі добре висвітлений в Біблії, однак цей зв'язок не передбачає

^[32] Tillich, Paul. *Systematic Theology. Volume 2*. Chicago: The University of Chicago Press, 1967. P.44.

^[33] Ibid, P.45.

^[34] Ibid, P.46.

^[35] Лосский, В.Н. *Очерк мистического богословия восточной церкви. Догматическое богословие*. СТСЛ, 2012. С. 199-200.

^[36] Янг, Вільям Пол. *Хижа*. К.: Книгоноша, 2011. С. 164, 182.

ситуації справедливої війни (позиція жертви) або війни, що не є покаранням за конкретний гріх (страждання праведника). В книзі Повторення Закону перелічені благословення та прокляття, що чекають на Ізраїль у випадку виконання або невиконання вимог закону/завіту. Поведінка народу матиме наслідки як для міста (людей), так і для поля (землі) (Повтор. 28:1-3, 15-16). Прокляття за невірність завіту включає в себе суто екологічні наслідки, такі як посуха (28:23-24; див. також 28:38, 39, 40), а також нищівну та жорстоку війну і пов'язані з нею руйнування довкілля: смерть свійських тварин (28:31) та знищення і пограбування врожаю (28:33). Одна з характеристик ворогу – «Він пожиратиме приплід твоєї худоби та врожай твоєї землі, так, що в тебе не залишиться ні зерна, ні вина, ні олії, ні стад твоєї великої худоби, ні отар твоєї дрібної худоби, аж доки він не вигубить тебе» (28:51).

Більшість проклять в цьому розділі пов'язані з характером ведення бойових дій та облоги міста на стародавньому Близькому Сході. Як правило, армії завойовників годувались від мародерства та землі, яку вони окупували, через що військові кампанії частіше проводились восени – під час збору врожаю^[37]. Крім цього, будівельний матеріал для спорудження облогових конструкцій також брався на захоплених територіях, тому ворожі армії вирубували значну кількість дерев (пор. Повтор. 20:19). Щоб позбавити захоплене населення будь-якої можливості відновити життя міста після війни, завойовники часто знищували усі плодові дерева та посипали землю сіллю або камінням, щоб на ній не можна було вирощувати врожай (пор. Суд. 9:45; 2 Цар. 3:19, 25; Єрем. 7:20; 46:22-23). Після війни, завойовані міста/народи мали виплачувати данину у вигляді продуктів сільського господарства, таких як вино, олія, зерно, ліс тощо, і це виснажувало природні ресурси завойованої землі.

Хоча у Повторенні Закону йдеться про війну як Божий суд за гріхи ізраїльського народу, буде грубою помилкою вважати, що Бог прихильно ставиться до війни та її руйнівних наслідків для творіння. Ряд біблійних текстів прямо засуджує войовничі народи, чия агресивна політика руйнує землю. Наприклад, пророк Авакум пише: «Тому що безбожність Лівану тебе покриє, і страждання від звірів тебе налякає, через кров людей, безбожність краю та міста і всіх, що в ньому живуть» (Ав. 2:17)^[38]. Крістофер Райт вважає, що Ліван у цьому тексті є фігурою мови, що означає багаті ліси, населені численними дикими тваринами; завдяки цим лісам Ліван прославився. Відтак, жорстокість халдеїв по відношенню до ліванських

^[37] Carrol, Daniel. "A Biblical Theology of the City and the Environment" in *Keeping God's Earth: The Global Environment in Biblical Perspective* edited by Noah J. Toly, and Daniel I. Block. Westmont, IL: InterVarsity Press, 2010. P.79.

^[38] Пор. сучасний російський переклад: "Злодейство твое на Ливане погубит тебя, бойня зверей, учиненная тобой, тебя же и ужаснет. Ты проливал человеческую кровь, совершал насилие на земле, в городах и над всеми их жителями" (НПП).

лісів та тварин є причиною Божого гніву та приводом для справедливого суду. Райт порівнює пророчий суд над войовничими народами, що руйнували землю, з сучасними війнами: «Масштабна вирубка американцями лісів на території В'єтнаму під час війни та іракські екологічні звірства протягом війни в Перській затоці 1991 року роблять стародавній пророчий текст надто актуальним для сучасності»^[39]. Також Леонід Куканов в дослідженні теми землі та її есхатологічного відновлення в Старому Завіті приходять до висновку, що «пророки засуджували руйнівну діяльність людини, наприклад, війни, причому у провину ставили не лише людські жертви»^[40].

Таким чином, біблійна перспектива на екологічний гріх та війну має внутрішні відмінності, пов'язані, передусім, з духовним станом ізраїльського народу. У разі порушення заповіді на них чекав Божий суд, що включав у себе війну та руйнування землі. Разом з цим біблійні автори засуджують народи, чия жорстокість завдає шкоди людям та творінню. Навіть ті народи, що їх Бог використав для звершення суду на євреями, понесли покарання за свої гріховні вчинки – в тому числі екологічні гріхи. Тема Божого суду над народами, що руйнують землю, зустрічається і в Новому Заповіті (Об. 11:18).

Висновки: ЕКОБОГОСЛОВ'Я ПІСЛЯ БУЧІ

◆ В цьому есе ми спробували сконструювати екологічний наратив російсько-української війни, розглянувши його в трьох вимірах: історичному, довкіллевому та богословському. З погляду *історії*, війна РФ проти України – це, окрім іншого, війна за землю, природні ресурси, привілей та право розпоряджатися природними багатствами української землі. З погляду *довкілля*, війна – це руйнування не лише людських життів, а й навколишнього середовища та екосистем, вбивство та каліцтво тварин, забруднення повітря та водних ресурсів. З погляду *екобогослов'я*, війна є екологічним гріхом – порушенням Божих заповідей та проявом відчуження людини від Бога, ближніх та землі, наслідком чого є спричинення шкоди Божому творінню.

До повномасштабного вторгнення Росії, православні та євангельські християни України не мали цілісного богословського розуміння питань турботи про творіння та зрідка проявляли еколідерство^[41]. Одна з базо-

^[39] Райт, Кристофер. Око за око. Етика Ветхого Завета. 2010. Черкаassy: Коллоквиум. С. 134.

^[40] Куканов, Леонид. “Израиль и богословие творения” в *EcoHodos: екобогословие, миссия, лидерство*, под. ред. Александр Негров и Александр Малов. Wheaton: Hodos Institute, 2021. С.113.

^[41] Negrov, Alexander, and Malov, Alexander. “Eco-Theology and Environmental Leadership in Orthodox and Evangelical Perspectives in Russia and Ukraine” in *Religions* 12(5), 305 (April 2021); <https://doi.org/10.3390/rel12050305>

вих причин байдужого ставлення євангельських християн до екологічних проблем пов'язана з есхатологічними уявленнями, відповідно до яких земля має згоріти, а Бог створить нову, кращу землю, де не буде наслідків та проявів гріха. Богословські ідеї преміллениаризму та диспенсационалізму сформуvalи пасивне ставлення християн до навколишнього світу, через що про землю, творіння, екологію майже ніколи не проповідували в церквах та не викладали в семінаріях. Негров, Белов та Куканов пишуть, що «антропоцентричний погляд на природу та творіння притаманні сучасним християнам в більшій мірі, ніж біблійна концепція турботи про творіння. Більше того, значна частина сучасних віруючих залишається байдужою до питань екології та вважають речі духовного порядку важливішими ... Багато віруючих усвідомлюють реальність та небезпеку екологічної кризи. Однак у більшості з них турбота про творіння проявляється в тому, щоб "не смітити" та "прибирати за собою". Послідовна діяльність в рамках турботи про творіння (на побутовому, професійному та навіть церковному рівнях) є, на жаль, винятком»^[42].

Що має змінитись після Бучі?

Усвідомлення факту, що суспільне життя – у воєнний та мирний час – неодмінно пов'язане з екологічними питаннями має стимулювати процес переосмислення місця турботи про творіння в житті християн. Як громадяни України, християни повинні дбати про довкілля своєї країни – спільного дому для усіх українців; право на власність цим домом виборюється під час війни ціною численних жертв та втрат. Зазвичай люди турбуються лише про те, що вважають своїм домом, будь то подвір'я, країна або планета, і саме тому відчуття дому надихає екоактивістів з усього світу турбуватись про довкілля.

Варто згадати, що на сучасний екологічний рух спочатку вплинула фотографія планети Земля, зроблена з поверхні Місяця 1969 року. На фотографії зображена невелика блакитно-біла куля оточена безкрайньою темрявою космосу – звичний для сучасної людини образ, який глибоко проник в популярну культуру і масову свідомість. Однак півстоліття тому суспільний та культурний ефект від цієї фотографії був колосальний. Фотограф природи Гален Ровелл одного разу сказав, що ця фотографія Землі є «найбільш впливовою екологічною фотографією коли-небудь зробленою»^[43]. Щойно люди усвідомили, що вони не мають запасного дому, що їхня планета мала та крихка, що їхня планета абсолютно унікальна та дорогоцінна, вони також усвідомили важливість турботи про екологічне благополуччя Землі.

^[42] Негров, А., Белов, А., Куканов, Л. "Евангельские христиане Евразии и экология" в *EcoHodos: экобогословие, миссия, лидерство*, под. ред. Александр Негров и Александр Малов. Wheaton: Hodos Institute, 2021. С.52

^[43] Earthrise: How a photo changed the World! [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://searchtips.lib.morainevalley.edu/earthrise-how-a-photo-changed-the-world/>

Цей приклад ілюструє, чому українці так сміливо борються з ворогом за свою країну: тому що вони не мають запасного дому для життя, тому що їм нема куди тікати. Це також підкреслює важливість турботи про довкілля під час та після війни та після її завершення.

Спостерігаючи за тим, як російські загарбники вчиняють екологічні гріхи, християни мають різко засуджувати ці гріхи та нести надію на відновлення постраждалим українцям. Правління Христа передбачає зцілення землі (Об. 21:1), але вхід до Божого Царства можливий тільки через віру, покаяння та навернення – яке має бути також *екологічним наверненням*^[44]. Папа Франциск зазначає, що екологічне навернення має бути не тільки індивідуальним, а й суспільним. Тому перед лицем екологічної кризи в Україні християни мають бути «сіллю землі» (Мт. 5:13): викрикувати гріхи суспільства, закликати народ до екологічного навернення, являти гідний приклад турботи про творіння, вказувати на Христа як джерело євангельської надії на відновлення землі. У відповідь на численні екологічні гріхи російських загарбників християни мають стверджувати: «А де намножився гріх, там безмірно виявилася благодать. Щоб так, як гріх запанував через смерть, аби так само й благодать запанувала через праведність для вічного життя через Ісуса Христа, Господа нашого» (Рим. 5:20-21).

Сьогодні небайдужість до страждань інших істот, відповідальність за своїх або покинутих домашніх тварин, любов до рідної землі – рушійні сили еколідерства в Україні. Про це влучно написав міністр закордонних справ Дмитро Кулеба: «Війна – це страждання не лише людей, а й тварин. І людяність – це дбати і про перших, і про других». Саме тому чимало українців протягом війни рятують та годують покинутих тварин. Але важливо, щоб ці мотиви зберіглись та посилились і після завершення війни, оскільки перед нами відкриється ще більше екологічних проблем. Українці під час війни мають справу зі злом та несправедливістю, і єдина правильна відповідь на них – відновлення справедливості та прояв добра по відношенню до усіх жертв насилля, включно з тваринами та довкіллям. Перефразуємо вислів екобогослова Джеймса Неша: ті, хто прагнуть миру, природньо мають бути пристрасними екоактивістами^[45].

^[44] «Усе, що їм потрібно, це «екологічне навернення», через яке наслідки зустрічі з Ісусом Христом проявлятимуться в їхньому ставленні до навколишнього світу ... Здорові стосунки зі створінням – це частина досконалого особистого навернення, яке включає визнання нами помилок, гріхів та невдач і веде до щирого покаяння та бажання змінитися.» *Енцикліка "Laudato Si" Святішого Отця Франциска про турботу за наш спільний дім*. Київ-Івано-Франківськ-Дрогобич: Коло, 2019. С.158 [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://www.vatican.va/content/dam/francesco/pdf/encyclicals/documents/papa-francesco_20150524_enciclica-laudato-si_uk.pdf

^[45] Nash, James A. *Loving Nature: Ecological Integrity and Christian Responsibility*. Nashville: Abingdon Press, 1991. P.220.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Carrol, Daniel. "A Biblical Theology of the City and the Environment" in *Keeping God's Earth: The Global Environment in Biblical Perspective* edited by Noah J. Toly, and Daniel I. Block. Westmont, IL: InterVarsity Press, 2010.
- Earthrise: How a photo changed the World! [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://searchtips.lib.morainevalley.edu/earthrise-how-a-photo-changed-the-world/>
- Exclusive: Patriarch Bartholomew on Pope Francis' Climate Encyclical [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://time.com/3926076/pope-francis-encyclical-patriarch-bartholomew/>
- Pope Francis Weighs Adding 'Ecological Sin' to Church Teachings [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.wsj.com/articles/pope-francis-weighs-adding-ecological-sin-to-church-teachings-11573839966>
- Nash, James A. *Loving Nature: Ecological Integrity and Christian Responsibility*. Nashville: Abingdon Press, 1991.
- Negrov, Alexander, and Malov, Alexander. "Eco-Theology and Environmental Leadership in Orthodox and Evangelical Perspectives in Russia and Ukraine" in *Religions* 12(5), 305 (April 2021); <https://doi.org/10.3390/rel12050305>
- The Earth Bible Project [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.sbl-site.org/publications/article.aspx?ArticleId=291>
- The environment, the silent victim of the Russian invasion in Ukraine [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.infobae.com/en/2022/04/10/the-environment-the-silent-victim-of-the-russian-invasion-in-ukraine/>
- Tillich, Paul. *Systematic Theology. Volume 2*. Chicago: The University of Chicago Press, 1967.
- Апостоліук, Орест. *Шляхи подолання екологічного гріха у працях Івана Павла II*. Львів, 2022. [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://er.ucu.edu.ua/bitstream/handle/1/3021/Apostoliuk_mag.pdf
- Буткевич, Богдан. Зелені політтехнології [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://tyzhden.ua/Society/175477>
- Винницький, Михайло. *Український Майдан, російська війна. Хроніка та аналіз Революції Гідності*. Львів: Видавництво Старого Лева, 2021.
- Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text
- Екологія і безпека [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/ekologiya-i-bezpeka>
- Енцикліка "Laudato Si" Святішого Отця Франциска про турботу за наш спільний дім. Київ–Івано-Франківськ–Дрогобич: Коло, 2019. С.10 [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://www.vatican.va/content/dam/francesco/pdf/encyclicals/documents/papa-francesco_20150524_enciclica-laudato-si_uk.pdf
- Забруднення та стрес для тварин: як на стан Чорного моря впливає агресія РФ [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://suspilne.media/248393-zabrudnenna-ta-stres-dla-tvarin-ak-na-stan-cornogo-mora-vplivae-agresia-rf/>
- Ключові наслідки для довкілля від російської агресії в Україні 24 лютого – 31 березня 2022 року [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://merp.gov.ua/news/39097.html>
- Куканов, Леонид. "Израиль и богословие творения" в *EcoHodos: экобогословие, миссия, лидерство*, под. ред. Александр Негров и Александр Малов. Wheaton: Hodos Institute, 2021.

- Лосский, В.Н. *Очерк мистического богословия восточной церкви. Догматическое богословие*. Сергиев Пасад: СТСЛ, 2012.
- Малов, Александр. “Краткое введение в экобогословие” в *EcoHodos: экобогословие, миссия, лидерство*, под. ред. Александр Негров и Александр Малов. Wheaton: Hodos Institute, 2021.
- “Небезпечні хімікати, мертва риба”. Війна Росії проти України «вбиває» Чорне та Азовське моря [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-viyna-rosiya-ukrayina-vbyvaeye-more/31883252.html>
- Негров, А., Белов, А., Куканов, Л. “Евангельские христиане Евразии и экология” в *EcoHodos: экобогословие, миссия, лидерство*, под. ред. Александр Негров и Александр Малов. Wheaton: Hodos Institute, 2021.
- Райт, Кристофер. *Око за око. Этика Ветхого Завета*. 2010. Черкассы: Коллоквиум.
- Роль Української Гельсінської спілки в розвитку екологічного руху в Україні [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/dopovidi/konferenciya-ugs/rol-ukrayinskoji-gelsinskoji-spilky-v-rozvytku-ekologichnogo-ruhu-v-ukrayini>
- Плохий, Сергій. *Брама Європи: Історія України від скіфських воєн до незалежності*. Х.: Клуб Сімейного Дозвілля, 2015.
- Плохий, Сергей. *Чернобыль: история ядерной катастрофы*. М.: Новое издательство, 2021.
- Програма УЕА «Зелений світ» [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.zelenysvit.org.ua/?page=projects_view&npage=1&id=5
- Стрілець, Роман. Бомба сповільненої дії: чому світ не може ігнорувати екологічні наслідки війни в Україні [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://life.pravda.com.ua/columns/2022/06/22/249216/>
- Ситуація на ЗАЕС: Україна закликає світ відреагувати на «ядерний тероризм» Росії [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-zaes-ukraina-iadernyi-teroryzm-rosii/31979053.html>
- Тягнирядно, Людмила. Вісім років змін. Лідери громадських організацій про досягнення та провали України після Революції гідності. Частина перша [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://cs.detector.media/community/texts/184660/2021-11-21-visim-rokiv-zmin-lidery-gromadskykh-organizatsiy-pro-dosyagnennya-ta-provaly-ukrainy-pislya-revoljutsii-gidnosti-chastyna-persha/>
- Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом* [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_01#Text
- Через війну в Україні могла зрости смертність дельфінів у Чорному морі [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://suspilne.media/237941-cerez-vijnu-v-ukraini-mogla-zrosti-smertnist-delfiniv-u-cornomu-mori/>
- Харарі, Ювал Ной. *21 урок для 21 століття*. К.: BOOKCHEF, 2022.
- Шестаковський, Олексій. Радикалізовані європейці: цінності Євромайдану в порівнянні з європейськими. Інфографіка [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.pravda.com.ua/articles/2014/01/14/7009459/>
- «Ядерний тероризм РФ». Україна в ООН закликала закрити небо над нашими атомними станціями [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://texty.org.ua/fragments/107385/yadernyj-teroryzm-rf-ukrayina-v-oon-zaklykala-zakryty-nebo-nad-nashymy-atomnymy-stanciyamy/>
- Янг, Вільям Пол. *Хижя*. К.: Книгоноша, 2011.